

אמונה ספק וחופש¹

פתיחה – עיקרון ההפרכה

אחד העקרונות המרכזיים שהופכים סתם חכמה להיות 'מדעית' הוא, 'עיקרון ההפרכה'. כך טוען קרל פופר – רעיון הוא מדעי אם ניתן לחשוב על דרך להפריכו ובכך להעמידו במבחן. דבר שאינו ניתן להפרכה איננו אמת ברמה מדעית. למשל פסיכולוגיה – אף פעם לא ניתן להכחיש פסיכולוג, אם נאמר לו שהוא טועה, הוא תמיד יכול לטעון שאנו חיים בהכחשה ובהדחקה. דבר זה נכון גם בהקשר רחב יותר – תפיסות אידיאולוגיות שטוענות למוחלטות ואבסולוטיות, ללא אפשרות דחיה. אלו יכולות להיות אידיאולוגיות שבאות מבחוץ, או גם אידיאולוגיות של תורה, הם חזקות מאוד ונוקשות, 'ככה צריך להיות', 'כזה ראה וקדש', וממילא כל סטייה נחשבת כדבר חמור. התוצאה היא שהן משתלטות לנו על החיים. לפי פופר, אמירות כאלו אינן אמת מדעית, מכיוון שהן לא התמודדו ושללו את כל האפשרויות – האמת מתבררת ומתקדמת על ידי הפרכות. ובעצם ללא עיקרון ההפרכה, הרעיונות נטולות חופש.

עם כל האמת והחיוב שיש בטענה זו של פופר, יש בה בעיה מסוימת – איך תופסים את האמונה?

נביא שתי תפיסות שעונות לשאלה זו, ולאחר מכן נציג את שיטתו של הרב. חשוב לציין שאלו תפיסות חשובות ואמיתיות והן מציגות אפשרות אמיתית להתמודד עם הדברים.

נְרָטִיב

את התפיסה הראשונה מייצג הרב זקס² בספרו 'השותפות הגדולה'. דבר ראשון הוא אומר שהאמונה איננה מדע. ישנה חלוקה מרכזית בין היסוד האמוני ליסוד המדעי. מדע הוא טיעון, לכן הוא דורש הוכחות, ולכן אם אינך יכול להוכיח דבר מסוים הוא איננו אמיתי. וממילא עיקרון ההפרכה קיים, כיוון שאם לא ניתן להכחיש אותו, הוא לא מתקדם לשום מקום, הוא לא שולל את כל האפשרויות, וממילא ההוכחה איננה מוצקה.

¹ שיחה שניתנה ביום עיון בנושא 'החופש'. ירושלים, כט אדר ב', תשע"ד.

² הרב זקס שימש כרבה הראשי של אנגליה, הוא אדם גדול שנמצא באחת החזיתות הגדולות של העם היהודי, במקום פוזיטיבי וחומרי מאוד, ושם הוא נלחם על האמונה ועל המונותאיזם.

לעומת זאת אמונה היא משהו אחר. האמונה איננה הוכחה למציאות של הקב"ה, אלא דיבור עם הקב"ה. אמונה היא – סיפור, נרטיב. אמת אמונית איננה מה שאני מוכיח, אלא מה שאני חי. היא קיום ולא הוכחה. ממילא האמירה של פופר לא נוגעת לאמונה.³

בשלב השני הרב זקס מביא סיפור על הצייר פול גוגן. גוגן היה אדם אמיד, בעל מקצוע, משפחה וילדים ואת הכל הוא עזב בשביל להיות צייר. אחד המורים של הרב זקס דן על השאלה אם זה מוסרי או לא מוסרי – הוא וויתר על דבר אמיתי שהיה לו ביד ופגע במשפחה שלו, בשביל מזל, לא היה לו שום ביטחון שהוא יצמח להיות אחד הציירים הגדולים (וגם לא בטוח שבימיו הכירו את הגדלות שלו). הוא עשה צעד שמבחינת העולם הפנימי שלו, היה לו ברור שזה מה שהוא צריך לעשות – לממש את עצמו; בשביל מטרה זו הוא הקריב הרבה דברים, כולל המשפחה שלו. אותו מורה טוען שהוא סמך על המזל, יש אנשים שמאמינים במזל. הרב זקס לא מקבל את האפשרות הזו, הוא אומר שאדם לא יכול לעשות דברים אמיתיים בגלל מזל, כך למשל, אדם לא מתחתן עם בת זוגו בגלל מזל, אלא הוא מחפש וודאות והתאמה. התשובה שהרב זקס נותן היא, שזו אמונה. אדם מאמין בכוחות שלו, יש לו חזון שאותו הוא רוצה להעמיד והוא 'הולך על זה'. אבל, מסכים הרב זקס, זה לא בטוח, יש כאן סיכון ואי ודאות, ובכל זאת זו אמונה. כמו שאמרנו, צעד כזה לא זקוק להוכחות, יש לאדם עולם פנימי והעולם הפנימי שלו תובע את הדבר, אז הוא הולך לממש אותו.

אלו המילים שלו:

האמונה היא מה שמניע אנשים להגיע להישגים גדולים, המשטים
בסבירות וביכולת החיזוי.⁴

כלומר, אדם מאמין במשהו, יכול להיות שיכולת החיזוי אומרת שזה לא אפשרי, ובכל זאת הוא מאמין בזה ומשליך את כל יהבו בדבר הזה. אחת הדוגמאות שהוא מביא, היא אברהם ושרה שהולכים לארץ ישראל. יש להם ספק ואי וודאות, ובכל זאת האמונה הפנימית שלהם אומרת, שהם ילכו לממש את זה עם כל הסיכונים שיש. זה נקרא 'לשטות ביכולת החיזוי'.

³ הרב זקס תולה את החלוקה הזו בהבדל שבין האונה הימנית של המוח לאונה השמאלית שלו. אין זה נוגע לענייננו.

⁴ 'השותפות הגדולה', יונתן זקס, ישראל 2013, עמ' 89.

ואז הוא מסיים :

האמונה איננה ודאות. האמונה היא האומץ לחיות עם אי הודאות. לעולם אין היא קלה. גיבורי המוסר הגדולים, וכמוהם גדולי האמנים והמדענים וההוגים, וכמוהם כל מי שהחליט לחיות חיים של ערכים נעלים, חווים כישלון אחר כישלון, אכזבה אחר אכזבה. גדולתם נובעת מהסירוב שלהם להתייאש. כמו יעקב בדברו אל המלאך שנאבק עמו, הם אמרו לגורלם, 'לא אשלחך כי אם ברכתני' (בראשית לב, כו). היהדות נבנתה על האמונה הזאת. היהודים סרבו לוותר על אלוהים ואלוהים סירב לוותר עליהם. והם עדיין נאבקים. וכמוהם כל אנשי האמונה.

... אלוהים קורא לכל אחד מאתנו למשימה; הוא שואל אל אחד מאתו 'אייפה'... כשאנו שומעים את הקריאה הזאת, לעולם איננו יכולים לדעת בוודאות ששמענו נכון. לעולם איננו יכולים להיות בטוחים לגמרי שהקול היה קולו של אלוהים. משום כך סממניה העמוקים ביותר של האמונה הם הענווה ולא היהירות, הסתכנות ולא ודאות.

במקום אחר :

האמונה איננה התיימרות לדעת דברים שאפשר לדעת לאשורם באמצעים מדעיים, היא גם איננה היתלות במה שאיננו ניתן להפרכה, כזו המקנה לאדם חסינות מפני כל אפשרות שיתגלה שטעה. האמונה היא התגובה האנושית לתופעה המגדירה את המצב האנושי, הלא היא האי־ודאות היסודית המלווה את חיינו כל עוד אנו הולכים אל אותה ארץ לא־נודעת הקרויה עתיד.⁵

נסכם, האמונה היא לא טיעון מדעי ולכן היא לא צריכה הוכחות. היא באה לתאר את הקיים, היא סיפור עם נרטיב, האדם מדבר עם אלוהים ולא מוכיח את מציאותו. אחרי כל זה, עדיין חשוב מאוד שתהיה באמונה יכולת הפרכה, כיוון שאם אין לה את יכולת ההפרכה, אז ממילא יש בה משהו לא אמיתי – שהיא נתלית במה שאיננו ניתן להפרכה – וממילא גם איננה חופשית. בדיוק כמו הפסיכולוג, שתמיד יוכל להגיד לך שאתה מדחיק. כך לאדם שיש לו שאלה באמונה, תאמר התשובה, 'יש לך תסביך'. אי אפשר לשאול שאלות, ממילא

⁵ שם, עמ' 88.

לא ניתן להגיד כלום. זו נקודה חשובה אצלו, האמונה נשארת בספק, אדם מתאר סיפור, לא בטוח שהוא יצליח, אבל הוא מאמין בזה, 'זה הסיפור שלי, אותו אני הולך לממש'.

זהו הסבר גדול, כיוון שיש בו ניקיון תודעתי ותבוני. אדם לא נתפס לכל מיני דוגמות, אלא יודע שכל עיקרון יכול להיות טעות, כל אידיאולוגיה יכולה להיות לא נכונה – כך האדם נשמר בטוהרתו ובניקיונו. אבל בסופו של דבר יוצא שאמונה היא דבר מסופק, דבר שאיננו הכרחי ומחויב.

אני אישית לא יכול להישאר במדרגה הזו, מבחינתי אמונה היא דבר הרבה יותר ודאי. קשה לקבל את ההליכה של אברהם ושרה לארץ ישראל, כנרטיב פנימי שאמר להם ללכת, שהוא עדיין מסופק ועם כל זה הם הולכים כנגד כל הסיכויים, הרי הם שמעו את הקב"ה אומר להם 'לך לך'. קשה לקבל את הציונות והחלוצים שעלו לארץ והקמת המדינה, רק כאומץ ובעצם הכל מונח בספק.

כל ההסבר הזה שייך למה שנקרא 'אידיאה דתית'⁶. הדמות שחיה בספק היא דמות דתית, האל שלא נוכח בחיים בוודאות הוא אל טרנסצנדנטי, זו השקפה שמיועדת לתרבות האנושית, לבני אדם רגילים. אבל ההוויה הארץ ישראלית יותר עמוקה מההסבר הזה. השייכות לאידיאה הדתית בולטת בדמות של הרב זקס. כשהוא התחיל לחפש את האמונה שלו, הוא נסע לאמריקה, שם פגש את הרב סולוביצ'יק והרבי מלובביץ', והאמונה שלו נבנתה עליהם. אז הוא עשה דברים גדולים, אבל זו לא הווייה ארץ ישראלית. ההוויה הארץ ישראלית בנויה על 'הישועה עצמה'⁷, הישועה עצמה בנויה על וודאות גדולה ואמון גדול. כששומעים את קול ה' מדבר אין בזה ספקות ואמונה כזו איננה התגברות על ספקות.

ניגון

כיוון נוסף לתפיסת האמונה נמצא אצל רבי נחמן.

רבי נחמן חזה את התקופה הפוסטמודרנית, הוא אומר שאדם נורמלי חייב להגיע לספקות. אין דרך אחרת: העולם הוא רק קטע, וקטע לעולם לא יוכל להסביר את כל המציאות כולה. כשאדם הולך לחפש פתרון לבעיה, הוא רואה רק חלק מהתופעה, יש שאלות נוספות במקומות אחרים ומזוויות אחרות. לכן אדם שמנסה לפתור בעיות בעולם קטעי, תמיד יחיה בספק. זה הסיבה שה'חכם' של רבי נחמן חי בספקות, ככל שהוא יותר חכם ובעל תבונה, הוא רואה את המציאות בצורה נכונה, ובמציאות אין תשובות, לכן הוא יגיע לספקות ואפיקורסות.

⁶ אורות, למהלך האידאות בישראל, פרק ה.

⁷ אורות, ארץ ישראל, א.

הפתרון של רבי נחמן הוא אמונה, האמונה עוזרת לאדם לדלג על החלל הפנוי. ה'קטעיות' נוצרה בגלל שיש חלל פנוי בין האדם לבין אור אין סוף ועל ידי האמונה אפשר לדלג על התופעה הזו.

האמונה והדילוג באים מכוח הצדיק, הצדיק יודע שבעצם מה שנראה חלל פנוי, הוא רק דמיון: בין הקטע לאור אין סוף יש שירה וזמר, ואם נדע לנגן את הניגון הזה, הספקות ייעלמו. כלומר, הפתרון הוא לא ברציונל, בחכמה, כיוון שפתרונות שכליים לא יוכלו להסביר את העולם. הפתרון הוא לדלג, להיות אדם פשוט ותמים ולדלג על החלל הפנוי. במגילת סתרים, ר' נחמן אומר שלמלך המשיח תהיה תזמורת גדולה ויהיה לו את הניגון של החלל הפנוי. על ידי הניגון של החלל הפנוי הוא יאפשר לבני אדם לראות את ההרמוניה שיש בין הקטע לבין המכלול. הניגון הזה יפתור את הבעיות, יתברר שהשאלות מלכתחילה לא קיימות באמת, הן היו קיימות רק בגלל שאדם חי את העולם בצורה לא נכונה. ממילא כל העולם יבוא לירושלים לשמוע את הניגון, וכולם יבנו את המרכזים שלהם בירושלים כדי להתחבר למכלול ולשלמות. למשיח יהיה גם גן פלאים שבו הוא מגדל תרופות וצמחים שמרפאים את כל המחלות של הקטע.

לאור הדברים, טענתו של פופר במקומה עומדת, דבר שלא ניתן להפרכה איננו מדע. אבל, כמו שאמרנו, אמונה איננה מדע, היא סיפור ונרטיב, אבל לא רק סיפור במשמעות של הרב זקס, האומץ להתגבר על כל הסטטיסטיקות, הספקות והמכשולים. אמונה היא דבר הרבה יותר גדול, היא מה שמחבר בין האדם לבין אור אין סוף, דבר זה נעשה על ידי ניגון. על ידי הניגון האדם יתפא מכל המחלות שלו וכל הספקות ייעלמו. אלו ימות המשיח.

אפשר לומר שרבי נחמן הוא רב של פוסטמודרניזם. יש לו יכולת לקחת בני אדם בעלי ספקות רציונליים ואפיקורסיים, ובמקום להתפלמס איתם ולהיכנס לעימות הוא פשוט מעביר את האדם למימד אחר, בו השאלות נופלות והספקות נעלמים.

לאור דברי רבי נחמן יוצא שהספקות של אדם שנמצא בקטע והעולם הרציונלי שלו מגיע למבוי סתום, הם ספקות אמיתיים. אפילו כשהאדם ימצא ויברר את עצמו יותר, הוא לא ימצא תשובה. באמת אין פתרון והשאלות נוקבות וכואבות מאוד. הפתרון היחיד הוא אמונה פשוטה והניגון שמחבר בין האדם לאור אין סוף. אפשר להבין למה הרבה דמויות, דווקא חילוניות, נמשכות אל רבי נחמן. הם חשים את הכאב, את הקרע העמוק שנמצא בתוך האישיות, ואין לזה תשובות. אם מנסים 'למכור' להם אידיאליזציות, הם חשים מרומים. אידיאליזציה היא קליפה, פסל ומסכה, דבר שמפריד. דווקא ככל שהיא תראה יותר עדינה ויפה, היא יותר קליפתית.

הבעיה שיש עדיין בהסבר זה, היא שהוא לא יכול להצמיח ציונות ומדינה, וגם לא להצמיח אמון של האדם בעצמו, כיוון שהכל בנוי על כך שאין לאדם אמון בעצמו.

ספק אפור

לפני שנתחיל לדון בשאלה זו אצל הרב, צריך לשאול שאלה מקדימה: האם אצל הרב יש ספקות, האם יש מקום לשאלות נוקבות וקשות, האם יש מקום למציאות שניתנת להפרכה?

יש מבט שמתאר את הרב כמי שאצלו אין מקום לספק, שהרב הוא אידאולוג, בעל השקפות עולם, אורות. גם זה נכון, שהרי אנחנו מאמינים, ומי שמאמין הוא מלא בוודאות ובקדושה, אז אין מקום לחיות בשאלה. אבל עדיין, עם האורות, יש גם מקום לשאלות ולספק.

כשאנו מדברים על ספקות, יכולים להיות שני סוגי ספקות, ספק 'שחור' וספק 'אפור'. הספק השחור הוא ספק שעדיין יש בו תקווה, יש בו סוד ועומק, הוא מלא בחיים. לדוגמה: אחד הביטויים אצל הרב לספק הוא 'פלא'. פלא הוא קושיה, שאלה, אבל במשמעות הלשון שלו יש גם דבר מופלא – ספק כזה הוא מרשים, ספק שחור. גם הספק הזה מלא בכאב, אחת הדוגמאות היא, אישה שבעלה נפטר בחצי ימיו והיא הסתובבה עם השאלה 'מדוע בעלה נפטר בחצי ימיו?'⁸, הרב כותב שזה 'שרט את הנפש'. אם הספק לא שורט את הנפש, אין תשובה. אז ודאי שגם מי שחווה ספק שחור, כואב כאב עמוק.

אבל הספק שאנחנו מדברים עליו הוא הספק האפור, הספק האפור שואל מה טעם לכל דבר, 'למי יש כוח לקום מהמיטה?', הכל מרוקן.

הספק השחור קצת דומה לסתירה שיש בין תורת היחסות לתורת הקוונטים, זה ספק חזק, אלו שתי שיטות שסותרות אחת את השנייה, מי שהמדע חשוב לו לא ישן בלילה בגלל זה; אבל זה לא מייאש, כיון שברור שבסופו של דבר הפתרון יופיע. הספק האפור הוא ספק של כאב, שהאדם מרוקן מהכל. הרב מדבר גם על ספק כזה.⁹

נסכם, השאלות שלנו הן: א. האם יש לגיטימציה לספק? ב. עד היכן הספק מגיע, האם הוא מגיע לאפור ולריקון? האם יש אצל הרב את החוויה הפוסטמודרנית? ג. אם כן, איך הוא מתמודד עם זה?

⁸ עין איה, שבת, פרק ראשון, נט.

⁹ לדוגמה, בעולת ראהי ב, עמ' ס, 'יהיו לרצון אמרי פי'.

דבר אחד ברור, סגנון הכתיבה של הרב מאוד עדין, לכן אף פעם הוא לא יתאר תופעות קיומיות ואפורות, בתיאור חווייתי קשה. יש לו את השפה שלו, היא שפה מאוד עדינה, היא חלק מהעולם שלו. אבל כשמתכוננים בדברים שלו, רואים גם את הקשיים הגדולים שיש לאנשים שחיים בדורות שלנו, בעולם הפוסט מודרני.

סתירות

המקור הראשון הוא הסוגיה על 'גניזת קהלת'.¹⁰ חז"ל רצו לגנוז את ספק קהלת, 'מפני שדבריו סותרין זה את זה' ובסוף לא גזוהו, בגלל ש'תחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה'. למה לגנוז? לא בגלל שהוא ספר מינים, אלא בגלל שהוא ספר של נסתר. 'גניזה' משמעותה להגדיר אותו כמו ספר הזוהר וכתבי האר"י, להכריע שהוא בעצם מדבר על סודות. התורה הנגלית בנויה שכבות על גבי שכבות, 'פשט', 'רמז', 'דרש' ו'סוד'. ספר שאין בו את הרבדים הגלויים, אלא רק את הרבדים העמוקים, ראוי להיות ספר סוד. מי שמנסה להפוך ספר סוד, כגון כתבי האר"י, לנגלה, טועה. צריך להבין אותו באופן נסתר ולא באופן ממש. הסיבה שלא גזו את קהלת היא בגלל ש'תחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה'; כלומר, יש בו מימד נגלה, בתחילתו ובסופו, והאמצע הוא מהלך שלם של סוד.

המעלה לעלות אליה [כלומר, הדרך ללמוד את ספר קהלת] היא הידיעה שההתאמה שמתאימה המסקנא האחרונה של אחר כל הרעשת הספיקות עם אותו היסוד הפשוט והטהור המביא ליסודה של תורה ויראת ד' טהורה, שהיא באה דוקא מתוך אותו החושך של הסתירות הקרעים וההפכים, דוקא מתוך דברים שסותרים זה את זה המעיקים את רוח האדם.¹¹

הרב מתאר כאן את התהליך של 'תחילתו', 'אמצע' ו'סופו'. 'המסקנה האחרונה' היא סופו דברי תורה. 'היסוד הפשוט הטהור' הוא ההתחלה. הרב מאוד דומה לרבי נחמן, הוא חסיד של אמונה פשוטה, עדיף להיות פתי מאמין לכל דבר מאשר חכם. אדם חכם תמיד נמצא בקטע, בחלק, לכן הוא תמיד יגיע לחולשות ולטעות. האמונה הפשוטה של הילד שיש בתוך האדם, היא הדבר הכי עמוק שיש בתוכנו, והיא צריכה להיות הבסיס והיסוד לכל¹². יש קשר בין היסוד הפשוט והטהור, ההתחלתי, לבין הסוף, לא משנה כרגע איך נראה הסוף.

¹⁰ שבת, דף לב, עמ' ב. עין איה שם, פרק שני, פט-קג.

¹¹ עין איה, שבת, פרק שני, צא.

¹² הרב מזכיר זאת במקומות רבים, כגון: עין איה שבת, פרק ב, ו; שמונה קבצים, ב, שנח-שנט.

לנו חשוב התהליך האמצעי – 'הרעשת הספקות'. יש ספקות, ולספקות האלו יש רעש והמולה גדולה, 'מתוך אותו החושך של הסתירות הקרעים וההפכים'. העולם של האמצע, שהוא מלא סתירות קרעים והפכים, הוא בעצם העולם הפנימי שלנו. ספר קהלת הוא ספר רוחני, הספקות הם ספקות רוחניים. אלו אנשים שיש להם עולמות פנימיים רוחניים, והם מלאים בהפכים וברעש. זו השפה העדינה של הרב, היה אפשר לכתוב רומנים שלמים לתאר את התהליכים של הכאב שהרב מתאר בכזו עדינות. (גם בספר משלי מתואר עולם של סתירות, אבל במשלי עולם הסתירות הוא מעשי. בקהלת זה עולם פנימי מחשבתי רוחני, שהוא קרוע ומלא ספק).

חלל הלב

עכשיו השאלה היא, איך פותרים את הבעיה? בשביל זה, צריך לתאר יותר טוב את נקודת ההתחלה, שהיא הנקודה החשובה. בהמשך הרב קורא לה 'חלל הלב המלא אמונה ותמימות'.

גם אצל הרב יש 'חלל פנוי', אבל הוא שונה לגמרי מהחלל הפנוי של רבי נחמן. המאפיין של החלל הפנוי אצל רבי נחמן הוא, שהוא מבדיל בינינו לבין אור אין סוף. כלומר, בינינו לבין אור אין סוף יש 'צמצום', הקב"ה צמצם והסתיר את עצמו, ובעצם איננו מתגלה, כל מה שאנחנו רואים הוא 'עלמא דשיקרא', עולם של שקר, ממילא יש 'סיטרא אחרא' ונפש בהמית. רק על ידי הניגון אנחנו מדלגים ונפגשים עם אור אין סוף. החלל הפנוי של הרב שונה, הוא לא מפריד בינינו לבין הקב"ה, אלא החלל הפנוי מכיל אותנו בתוכו.¹³ שני התיאורים נראים כמעט אותו דבר. גם אצל הרב ישנם צמצום והסתרה. אבל מכיוון שלשיטת הרב החלל הפנוי איננו מפריד, ממילא אנחנו לא חיים איזשהו קטע, אלא חיים את הדבר עצמו.

תחלתו דברי תורה דכתיב מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש, ואמרי דבי רבי ינאי תחת השמש הוא דאין לו, קודם השמש יש לו. סופו דברי תורה דכתיב סוף דבר הכל נשמע את האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי זה כל האדם. ההבדל שיש בין הצעד הראשון שבדרכי החינוך הטוב כשהאדם נוטה על פי נטיית טבעו הישר ללכת בדרכי ד' ולהיות נקשר בקשר אמיץ במסרת ברית ד'.¹⁴

¹³ אפשר לומר כך: החלל הפנוי נוצר בעקבות איזשהו מסך שמסתיר את אור אין סוף, המקום הזה מאפשר לאדם לחיות בדמיון ובאשליה. אבל אצל הרב המקום הזה גם מאפשר לאדם להיות הוא. בכך הוא נותן תוקף ומשמעות לחיים ולמחשבות של האדם. [א.ש.ל.]
¹⁴ עין איה שבת, פרק שני, צב.

זו המדרגה הראשונה שדיברנו עליה – 'היסוד הפשוט והטהור'. כאן הרב מגדיר אותו כ'נטיית טבעו הישר'. האמונה הפשוטה היא נטיית נפש של האדם, שגורמת לו לנטות ללכת בדרכי ד' ולהיות נקשר בקשר אמיץ במסורת ברית ד'. במילים אחרות, יש לנו נטייה טבעית שדוחפת אותנו להתקרב לקב"ה.

ולקשר כל הגיוני ותעודת חייו ומעשיו הפרטים רק לעבודת ד' הטהורה.

האמונה הפשוטה הטבעית, גורמת לנו לחבר את כל מה שאנחנו עושים לקב"ה – 'אין עוד מלבדו'. 'הגיוניו', אלו המחשבות והרגשות, כל מה שממלא את האדם; 'תעודת חייו', הכוונה למטרות של החיים שלו; את כל אלו הוא מקשר 'רק לעבודת ה'". האמונה הפשוטה כלל לא דומה לאמונה של הרב זקס, אמנם גם האמונה הפשוטה היא נרטיב, סיפור חיים, אבל היא שונה בכך שאין בה ספק. אמונה פשוטה איננה קול ה' שמתערב בחיים ואומר לאדם לך לך, אלא היא טבע ילדותי טבוע באדם מראש שדוחף אותו להתחבר לגודל האלוהי. האמונה הפשוטה ודאית, אבל לא וודאות מדעית ולא שמיעת קול ה', אלא דחף פנימי להתקרב לקב"ה, לחבר אליו את כל החיים. זוהי קבלת עול מלכות שמים של קריאת שמע.¹⁵

הרב ממשיך ומתאר נקודה חשובה נוספת:

[ההבדל] בין המעלה הראשונה, הבאה מרגש האמונה הפנימית בד' ותורתו; לבין הצעד האחרון, העושה את החותם המלא, הממלא את 'חלל הלב המלא אמונה ותמימות' בדעת ד' ושמחה בגאון שם אלהי ישראל; היא באמת ההבדלה העמוקה שבין החיוב והשלילה כשהם פונים למטרה אחת.

הצעד הראשון הוא רגש. רגש איננו חוויה, אלא משהו עמוק, אלו מעמקי המודע והלא מודע של האדם, זוהי הנטייה הטבעית הדוחפת את האדם להתקרב לקב"ה. הרב קורא לו 'חלל הלב המלא אמונה ותמימות'. גם אצל רבי נחמן החלל הפנוי מלא באמונה, היהודי הפשוט נופל וקם, מה נותן לו את הכוח לקום? האמונה. הוא מאמין שכל נפילה היא לטובה, וכך הוא בונה את עצמו. בשונה ממנו, אצל הרב האמונה איננה רק מה שנותן לאדם את הכוח לבנות את עצמו במקום הקשה של החלל הפנוי, אלא החלל הפנוי עצמו. הוא מלא אמונה ותמימות,

¹⁵ עין איה, ברכות, פרק שביעי, יט.

גם בחסידות 'שמע ישראל' מאפשר לאדם לדלג מעל החלל הפנוי לאור אין סוף. אבל בחסידות זו אמירה של הצדיק, משה אומר לעם ישראל שמע ישראל, תבינו, תדלגו למעל החלל הפנוי אל אור אין סוף. אצל הרב האמונה הפשוטה היא קריאת שמע, זה טבע שדוחף אותנו לכל המפעל שלנו.

הוא מכיל אותנו, הוא לא מפריד בינינו. (בשלב הזה הוא עדיין חלל ריק, רק אחר כך הוא מתמלא בדעת ושמחה).

כשאנחנו מסבירים את החלל כמפריד בינינו לבין אור אין סוף, האמונה הפשוטה באה לתת אלטרנטיבה לשכל ולמפעל האנושי. אחד המאפיינים המרכזיים שלה יהיה ההתבטלות לצדיק, מכיוון שרק הצדיק יודע את הניגון של אותו חלל, לא ניתן להגיד אמת ללא הצדיק. אם אדם עושה דברים ללא הצדיק הוא בהכרח יחטא בקטעיות ובאפיקורסות. למשל, אם יהודים הולכים להקים ציונות ומדינה, ככל שהיא יותר יפה ומוצלחת, היא יותר בעייתית, כיוון שהם עושים את ההיפך מלהתבטל. ואילו החלל שמתואר כאן, הוא עצמו מלא אמונה ותמימות, הוא מכיל אותנו, הוא נותן תוקף לשכל ולא אלטרנטיבה לשכל. כלומר, בשיטה של רבי נחמן, כל המחשבות של האדם, הספקות, ההרעשות והקריאות הפנימיות, הם תוצאה של הפירוד שיש בינו לקב"ה, ואילו אצל הרב הם תוצאה של החיבור שיש בינו לבין הקב"ה, הם מבטאים את אותו חיבור, את אותה אחדות פנימית שיש בינינו לבינו.¹⁶

אפשר לומר כך: אצל רבי נחמן, הספקות מקדימים לגאולה, אבל הם עצמם עדיין גלות, הם ההתפרקות וחוסר המשמעות. כשתבוא הגאולה יהיה משיח שידע לנגן את הניגון של החלל הפנוי, ואז הספקות יעלמו וכל העולם יתנקז לארץ ישראל וישמע את הגודל שיש כאן. אצל הרב הספקות הם האור עצמו, הישועה עצמה יוצרת את הספקות ואת הריק. כדי שאדם יבנה מבחינה רוחנית הוא צריך לעבור את המסע הזה, הוא איננו דבר שניתן לברוח ממנו, דווקא דרכו האור יוצא אל הפועל – לא רק שיש ספק, הספק הזה בעל ערך חיובי.

יוצא שגם אצל הרב חלל הוא מקום מלא בכאבים וספקות, הם נובעים מכך שאדם חי בדמיון ובאשליה, ממילא כשהוא יפעיל את השכל שלו הוא בהכרח יגיע לספק. ההבדל הוא, שאצל רבי נחמן האמונה הפשוטה מפרקת את השכל, אין ערך למדע ולחכמה אנושית, הדברים האלו הם בעצם אשליה, הם טעות שבאה מתוך החלקיות שבה אנחנו נתונים. ואילו אצל הרב החלל הפנוי מכיל את הספק, ואז יוצא שבאמת יש פה כאבים גדולים ורעשים גדולים.¹⁷ גם אצל הרב יש 'ספק אפור', ריקון, חוסר משמעות, אבל האמונה לא מביאה אלטרנטיבה לשכל, אלא מקוממת אותו ונותנת לו את ערכו.

¹⁶ כלומר, כלומר אדם מחובר שואל שאלות ומרגיש כאב. בשלב הבא זה מה שיביא אותו לקבל תשובה [א.ש.ל].

¹⁷ זהו הפסוק הראשון של קהלת, 'מה יתרון לאדם בכל עמלו שיעמול תחת השמש'. זהו ה'ריק', אדם שהאמונה בוערת בתוכו, שם לב שהכל סביבו שקר, שאנשים חיים בעולם של מפורסמות.

ככה הרב מתאר את ייסורי החנק שיש בדורת שלנו, אלו ייסורים של אדם שחי בתוך קטנות ונחנק כל הזמן, שום דבר לא ממלא אותו ולא נותן לו משמעות, הכל בנאלי וחסר ערך. אבל אלו הם השאלות של הגאולה עצמה, בה הכל צריך לעמוד למבחן.

מצוות מחאה

הרב מתאר את החשיבות של השאלות בסוגיה על מצוות מחאה¹⁸. אדם שיכול למחות ולא מוחה, הוא עצמו נפגע, בגלל שהרשע והצדיק הם זוג, השאלה והתשובה הם דבר אחד. הרשע ששואל את השאלה חשוב מאוד לצדיק מכיוון שהוא זה שחושף לצדיק את הקשיים, בלי השאלות האור לא יתגלה. יוצא שכגודל האור יהיה גודל הקשיים. הרב מתאר זאת גם בסוגיה על האנשים שבאו להקניט את הלל בערב שבת¹⁹. הם היו מוכשרים מאוד בשאלות שאלות, מה שהם עשו לא היה משחק, הרשע לא שואל רק ב'כאילו'. הם שאלו בצורה הכי נוקבת שיכולה להיות, הייתה להם חוצפה מוחלטת, ללא טיפה של כבוד לצדיק.

הרשע הוא רשע והשאלות נוקבות. אנחנו נותרים בשאלה, למה צריך שהאור יבוא דרך שאלות? למה התשובה צריכה לבוא דרך כאב? הסיבה לכך היא החופש. הספקות הם אלו שיוצרים את החופש. האור לא בא ב'כפיית הר כגיגית', אלא מלמטה, בתהליך טבעי שעם ישראל חייב לעבור אותו. התהליך הזה הוא התהליך שלנו, עם כל הקשיים והשאלות הנוקבות. דווקא תהליך כזה הוא שמאפשר לאור להופיע בצורה חופשית. האדם יוצר, דרך הייסורים והכאב, את התשובה, את האור עצמו.

אם נחזור למצוות תוכחה, צדיק שלא נותן תשובה לרשע, יוצר בעיה כפולה. בתור התחלה הוא משאיר את הרשע מסכן, ללא תשובה. דבר שני, יותר גרוע, הוא לא פתר את הבעיות של עצמו. הרי השאלות האלו נמצאות בתוכו, האור שלו צריך לצאת דרך השאלות האלו, ואם הוא לא פתר את השאלות האלו ולא נתן להם תשובה, עוצמות החיים שבתוכו לא יצאו אל הפועל. כשיש באדם כוח מודחק שלא יוצא אל הפועל, הוא גובה את חובו בריבית דריבית, 'מארי דחובא דחיק'²⁰. לכן צדיק שלא מוחה, הוא עצמו נתפס על החטא, כיוון שהשאלה בתוכו, ואם הוא לא עונה לשאלה, ולא זורם דרך התהליך, התהליך לא נעשה והאור לא מתגלה. התוצאה היא, שזה נוקם באדם עצמו.

¹⁸ עין איה, שבת, פרק חמישי, יב; יד.

¹⁹ עין איה, שבת, פרק שני, קיג-קכח.

²⁰ בעל החוב דורש את חובו. (זוהר חלק ג, קכז:)

חופש

יוצא שהרב מתאר שתי תנועות. מצד אחד אמונה פשוטה ותמימה, משהו ילדותי, שהיא חלל ריק. מה היתרון של חלל ריק? אם החלל הריק מפריד ביני לבין הקב"ה הוא לא יתרון הוא חיסרון, וצריך לדלג מעליו. אבל אם החלל הריק מכיל אותנו, היתרון של היותו חלל ריק, בכך שהוא מאפשר את החופש, כיוון שבעצם הקב"ה נוכח ולא נוכח. הוא 'ממלא כל עלמין', הכוונה שהוא נוכח כל הזמן בתוך המציאות באופן חיובי, לא צריך לחפש אותו; והוא גם מסתתר – 'סובב כל עלמין'. כשאנו אומרים שיש חלל פנוי, אין הכוונה שצריך לדלג מעליו כדי להפגש עם הקב"ה, הקב"ה נמצא בכל מקום וממלא אותנו כל הזמן – 'חלל הלב המלא אמונה ותמימות'; ובכל זאת יש גם הופעה של ההסתתרות – זו המשמעות שהוא 'חלל', אין בו תוכן. התוכן צריך לבוא מתוך הדעת, אלו תהליכים ארוכים, שנוצרים בתהליך הבחירי של האדם. האדם יוצר וממלא, אבל עצם הנוכחות של הקב"ה קיימת כל הזמן. ככה צריך להסביר את 'אין עוד מלבדו' – הקב"ה נמצא בכל מקום גם לפני שאדם מאמין, כי אם 'אין עוד מלבדו' הכוונה שאדם חי בדמיונות והוא צריך לסלק אותם כדי לפגוש את הקב"ה, אז יש מקום אחד שהקב"ה לא נמצא, בדמיונות של האדם, בעלמא דשיקרא, בהתנשאות ובגאווה. אצל הרב הקב"ה נמצא בכל מקום, זו הסיבה שהציונות היא אלוקית אף שלא שאלו אף רבה ולא התבטלו בפי אף צדיק; אבל הוא גם מסתתר וההסתתרות שלו מאפשרת את החופש – היא מאפשרת שאלות וספקות גדולים, היא נוקבת עד התהום. היא נוקבת אפילו יותר עמוק מהתהום, מכיוון שתהום הוא ריק שבא מחיסרון, אבל ההסתתרות היא ריק שבא עם נוכחות אלוקית – אלו כאבים חזקים ועמוקים, שבאים דווקא בגלל שהעולם ממשי. ממילא לא ניתן לסלק את העולם על ידי ההבנה שהעולם הוא רק דמיון ועלמא דשיקרא, מכיוון שהוא אמת, הרע הוא רע, הספק הוא ספק, הייאוש הוא ייאוש, הכל ריאלי, כך שללא יצירה ובניין חדש, לא יבנה כלום. היתרון בשיטה הזו הוא, שהאדם יכול ליצור. דווקא מכיוון שהחלל הפנוי מכיל אותנו, הוא מאפשר לאדם את היכולת ליצור. זהו המושג חופש אצל הרב – תכונה שמאפשרת, בתוך החלל הפנוי ובתוך כל הקשיים של האדם, לבנות את הגודל שלו. בדומה לרב זקס, שאומר שהאמונה היא היכולת לנצח את כל מה שאומר הפוך, אבל שונה בכך שאין כאן ספק, אלא וודאות גדולה.

הרינה

אצל הרב, הניגון של החלל הפנוי נקרא 'רינה'²¹.

אתה סתר לי מצר תצרני, רני פלט תסובכני סלה. אם אנו עומדים בטהרתנו הפנימית, אז הננו בטוחים מכל צר, מכל השחתה והריסה, מפני שהאמת אז מאירה את אפק הויתנו. רק כשאנו שוקעים בתהומות החצוניות של החיים והמציאות המדומה, אז רק אז אנחנו נמצאים חלופים ומפוחדים מכל אסון.²²

ס'ת'ר, סוף תוך וראש. ה'ראש' הם המחשבות שקדמו לעולם, המחשבות שאיתם הקב"ה ברא את העולם. הקב"ה לא ברא את העולם בשביל שיהיה העתק שלו, הוא ברא אותו בצורה כזו שיהיה דומה לו, חפשי כמהו. המחשבות האלו הם מאפשרות לעולם את החופש. החופש אצל הרב הוא ממשי וודאי, הקב"ה ברא את העולם בצורה כזו שבאמת האדם יכול לברוא וליצור את העולם.

כל זה קשור לסיבוכים. אם הכל כל כך טוב, אז איך הגענו לסיבוכים? הסיבוכים באים דווקא מהגדלות האלוהיות, היא נתנה לאדם את החופש, היא נתנה לו את היכולת לקום מתוך הספקות והמחשכים שהוא נמצא בהם וליצור עולם חדש.

הרב אומר: 'אם אנו עומדים בטהרתנו הפנימית, אז הננו בטוחים מכל צר, מכל השחתה והריסה, מפני שהאמת אז מאירה את אפק הויתנו'. אבל האור לא נמצא, אדם נמצא בתוך מחשכים, החלל ריק, ממילא אין לנו את 'הטהרה הפנימית', יש בדיוק הפוך מטהרה: 'רק כשאנו שוקעים בתהומות החצוניות של החיים והמציאות המדומה, אז רק אז אנחנו נמצאים חלופים ומפוחדים מכל אסון'. אנחנו מלאי חולשות ופחדים:

על כן הפליטה שלנו היא הרנה בעצמה. הרנה, הארת הרוח, לעלות ברעיונה ודעותיה אל הרום העליון, אל הכרת האמת העליונה של החסות באל אמת, זהו בעצמו המפלט. והמפלט הזה, אף על פי שהוא פנימי, בא מתוך מקורה של הנשמה, הוא סובב את החוגים כולם, ומגין בפני כל נזק, יהיה פנימי או גם חצוני, כי "צנה וסוחרה אמתו". תסובכני סלה.

²¹ הרינה משמשת גם כביטוי לשמחה וגם כתפילה. אפשר לומר, ששמחה שבאה לידי ביטוי בתפילה נקראת רינה, אלו שלושת הברכות הראשונות של התפילה. (עיין איה, שבת, פרק ראשון, ד).

²² עולת ראייה א, עמ' קנ-קנא.

הרינה לא מסלקת את החושך, היא פשוט לא מאפשרת לקשיים להיות. אדם שיש לו רינה לא מפחד, במקום שאדם יהיה חלוש ומפחד, הוא נהיה בעל ערך. 'המפלט' לא מסלק את העולם, הוא מאפשר לעולם לצאת מעבדות לחירות.

יניק וחכים

כשעם ישראל היה מגיע לבית המקדש עם הביכורים, היו שרים את הניגון של הרינה – 'ארוממך ה' כי דליתני ולא שמחת אויבי לי... לערב ילין בכי ובוקר רינה'.
הרב מסביר זאת בעין איה:

מפני שכל האומות שיש להם תעודה גם לרוחניותם, שהיא איזה דבר אמצעי, על כן תחול עליהם זקנה, ובבא תור ההתרוממות היותר עליונה כבר שמשו את אשר עליהם להכין והם מתחילים לרדת. אמנם בישראל שיסוד התעודה שלהם היא התעודה בעצמה, דעת אלהים אמת ושלוש עולמים, שהחיים עצמם יבאו על ידי זה למטרתם. אם כן אין להם וירידה וזקנה, "כי כימי העץ ימי עמי ומעשי ידיהם יבלו בחירי". על כן לעומת שאצל שאר אומות יתכן להיות שבהגיעם לתכלית רוממותם ישמחו אויביהם, שידעו על פי חק עליית וירידת העמים שכבר קרוב קצם לבא, כי כבר מלאו תעודתם האמצעית. לא כן אנחנו בני אל חי, תעודתינו היא לעצמה תכליתית, על כן דברו הלויים כשיר "ארוממך ד' כי דליתני ולא שמחת אויבי לי".²³

בדרך כלל כשעמים מגיעים לפסגת היצירה שלהם הם מזדקנים. לכן אצל אומות העולם הבן הורג את האבא, רק ככה העולם נשאר רענן וצעיר. בעם ישראל הבן לא הורג את האבא, אלא הכל מתחדש, גם האבא נעשה ילד קטן וביחד הם צומחים מחדש. כשאדם מגיע לפסגתו, הוא יכול להיוולד מחדש.²⁴

עם ישראל הוא כמו הלבנה שכל הזמן מתחדשת, כמו עולם רגשי שהוא כל הזמן חדש. מסיבה זו צריך לומר קריאת שמע פעמיים ביום²⁵, כמו שאדם לא יכול לאהוב אתמול, אלא צריך לאהוב הרגע, כך גם הקשר של עם ישראל להקב"ה. העולם הרגשי כל הזמן הווה,

²³ עין איה, מסכת ביכורים, לו.

²⁴ אורות, אורות ישראל, פרק ה, יג.

²⁵ עין איה, ברכות, פרק תשיעי, שלח-שלט.

כל הזמן נמצא ונוכח, כמו לב שכל הזמן פועם. ה'רינה' היא השירה של העולם הרגשי, במובן הפשוט של רגש – היא כל הזמן פועמת, אוהבת, מתרגשת. כך עם ישראל לעולם לא מזדקן.

דבר דומה מופיע אצל רבי נחמן, הוא אומר שהדבר הכי גרוע הוא להיות זקן, 'חכים וזקן', הזקנה היא האויב הכי גדול של האדם, במקום זה הוא צריך להיות, 'יניק וחכים'.²⁶ זה מה שהרב אומר כאן, הרינה אומרת שהאדם תמיד צעיר, שבעם ישראל אין זקנה. הרינה מכילה אותנו, ובכך היא עושה את האדם יניק וחכים.

²⁶ סיפורי מעשיות, מעשה בשבעה בעטלירס.